

aB
BIBLIOTEKA
antiBARBARUS

Naslov izvornika

Norbert Elias

ÜBER DEN PROZESS DER ZIVILISATION

Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen

© Norbert Elias, 1976

Suhrkamp Taschenbuch Verlag

Erster Band

Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes

Prijevod

Marijan Bobinac

Zweiter Band

Wandlungen der Gesellschaft Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation

Prijevod

Silvija Bosner

Urednik

Albert Goldstein

aB
IZDANJA
antiBARBARUS

O PROCESU CIVILIZACIJE

1-2

Sociogenetska i psihogenetska
istraživanja

NORBERT
ELIAS

ZAGREB 1996

U središtu ovog istraživanja stoje načini ponašanja koja se smatraju tipičnima za ljude zapadne civilizacije. Brojna su pitanja koja nam se s tim u vezi nameću. Ljudi zapadnoga svijeta nisu se oduvijek ponašali na način koji danas običavamo nazivati tipičnim za njih i koji držimo obilježjem »civilizirana« čovjeka. Kada bi se neki »zapadnjački civiliziran« čovjek našega vremena mogao neposredno vratiti u neko proteklo razdoblje svojega vlastitog društva – recimo, u srednjovjekovno-feudalno doba – ondje bi zacijelo pronašao mnogo toga što danas u drugim društvima drže »neciviliziranim«; teško da bi se njegovi osjećaji bitno razlikovali od onih koje kod njega u današnjici izazivaju načini ponašanja ljudi feudalnih društava izvan zapadnoga svijeta. Njega bi, u skladu s položajem i sklonostima što ih ima, čas privlačio divljiji, nesputaniji i pustolovni život gornjih slojeva u tom društvu, a čas bi ga odbijali »barbarski« običaji, nečistoća i grubost koje bi također susretao. Bez obzira na to što on razumije pod vlastitom »civilizacijom«, sasvim bi nedvosmisleno osjećao da se ovdje, u tom proteklom razdoblju povijesti zapadnoga svijeta, ne radi o društvu koje je »civilizirano« onako kako je to i koliko je to današnje zapadno društvo.

Ovakvo činjenično stanje može biti evidentno za svijest mnogih današnjih ljudi i moglo bi se činiti nepotrebnim da se ovdje još jednom o njemu govori. No ono povlači i jedno pitanje o kojemu se ne može s istim pravom reći da se sasvim razjasnilo u svijesti živućih generacija, iako ono nije bez značenja za razumijevanje nas samih. Kako se zapravo odvijala ta promjena, ta »civilizacija«, u zapadnomu svijetu? U čemu se ona sastojala? Koje su bile njezine pobude, njezini uzroci, njezini pokretači?

To su glavna pitanja čijem rješavanju namjerava pridonijeti ovaj rad.

Kako bismo omogućili pristup razumijevanju tih pitanja, u neku ruku kao uvod u samo postavljanje pitanja, činilo se potrebnim propitati različito značenje i ocjenu pojma *civilizacija* u Francuskoj i Njemačkoj. Toj zadaći posvećeno je prvo poglavlje koje će možda pripomoći da se sučeljavanju »kulture« i »civilizacije« oduzme nešto od njegove zaoštre-

nosti i samorazumljivosti. Možda će ono također, barem malim dijelom, pomoći da se Nijemcu olakša historijsko razumijevanje za ponašanje Francuza i Engleza, a Francuzima i Englezima ponašanje Nijemaca. Najposlije, ono će pridonijeti i pojašnjavanju određenih tipičnih figura samog procesa civilizacije.

U hodu ka glavnim pitanjima valjalo je prvo dobiti jasniju sliku o tomu kako se mijenjaju ponašanje i afekti zapadnog čovjeka od srednjeg vijeka naovamo – to je zadaćom drugoga poglavlja. Ono pokušava jednostavno i što je moguće zornije pokazati put k razumijevanju *psihičkog* procesa civilizacije. Možda će pojam *psihički proces* koji se odnosi na mnoge generacije izgledati smion i upitan za današnje stanje povijesnoga mišljenja. No ne može se odrediti čisto teorijski ili spekulativno da li se promjene psihičkog habitusa, koje se mogu promatrati u povijesti zapadnoga svijeta, odvijaju nekim određenim redom i u nekom određenom smjeru; ispitivanje povijesnoga iskustvenog materijala može nas samo podučiti što je u tom ispravno, a što nije. Stoga i nije ovdje moguće, kad se još ne može pretpostaviti poznavanje materijala, ukratko iznijeti građu i glavne misli cijeloga rada; one same su tek postupno zadobivale čvršći lik, uz stalno promatranje povijesnih činjenica, uz stalnu kontrolu i reviziju onoga predviđenog svime onim što je kasnije došlo u vidokrug; tako će svaki pojedinačni dio rada, tako će njegova građa i njegova metoda postati potpuno razumljivima tek kada se na njih bude gledalo kao na cjelinu. Ovdje se međutim, kako bismo čitatelju olakšali razumijevanje, moramo zadovoljiti tek naznakom nekoliko problema.

U drugom se poglavlju nalazi niz paralelnih primjera: na nekoliko stranica vidi se kako se kroz stoljeća, uvijek u jednakim okolnostima, standard ljudskoga ponašanja pomalo pomiče u jednom određenom smjeru. Gledamo ljude za stolom, gledamo ih pri polasku na spavanje ili neprijateljski sukobljene. U obavljanju tih i drugih elementarnih aktivnosti mijenja se polagano i način kako se pojedinac ponaša ili kako on osjeća; taj se način mijenja u smislu postupnog civiliziranja, ali će tek povijesno iskustvo pojasniti što ta riječ zapravo znači. Ona primjericke pokazuje koju odlučujuću ulogu u tom procesu ima jedna sasvim određena promjena osjećaja srama i mučnine. Standard društveno dopuštenog i zabranjenog se mijenja, a s tim u vezi pomiče se i prag društveno pobuđivane neugode i straha; time se i pitanje sociogenih čovjekovih strahova iskazuje kao jedan od osnovnih problema procesa civilizacije.

U uskoj svezi s tim stoji još jedan krug pitanja. Distanca između ponašanja i cjelokupnog ustrojstva psihe djece na jednoj i odraslih na

drugoj strani, povećava se u toku procesa civilizacije; ovdje je i odgovor na pitanje zašto nam se neki narodi ili grupe naroda pričinjaju »mladima« ili pak »djetinjastijima«, a drugi »starijima« ili »odraslijima«; ono što time želimo izraziti su razlike u vrsti i u stupnju procesa civilizacije kroz koji su ta društva prošla; to je, međutim, pitanje za sebe, pitanje što je u ovom radu moralo dospjeti u pozadinu. Na to jasno ukazuju nizovi primjera i tumačenja u drugom poglavlju: specifični proces psihičkog »odrastanja« u zapadnim društvima, koji danas psiholozima i pedagogima nerijetko daje povoda za razmišljanje, nije ništa drugo do individualni proces civilizacije kojem je svaki čovjek u civiliziranim društvima – kao posljedica stoljetnoga, društvenog procesa civilizacije – odmalena automatski izložen – i to više ili manje, i manje ili više uspješno. Stoga se psihogenezu habitusa odrasloga čovjeka u civiliziranom društvu ne može razumjeti ako se ona promatra neovisno o sociogenezi naše »civilizacije«. Prema nekoj vrsti »temelnoga sociogenetskog zakona«* prolazi individuum za vrijeme svoje »male« povijesti još jednom nešto od procesa što je njegovo društvo prošlo za vrijeme svoje »velike« povijesti.

Pomoći razumijevanju određenih procesa te velike povijesti zadatak je trećeg poglavlja što ispunjava veći dio drugog sveska. Ono nastoji na nekim, precizno omeđenim područjima razjasniti kako se i zašto struktura zapadnoga društva kroz povijest kontinuirano mijenja, a time ujedno ukazuje i na odgovor na pitanje zašto se na tim istim područjima mijenja standard ponašanja i psihički habitus zapadnoga čovjeka.

Uzmimo za primjer društveni krajolik ranoga srednjeg vijeka. Tu nalazimo mnoštvo velikih i malih burgova; čak su se i nekadašnja

* Izraz ne treba shvatiti kao da se u povijesti »civiliziranog« individuumu ponavljaju i sve pojedinačne faze povijesti društva. Bilo bi, primjerice, sasvim besmisleno u životu individuumu tražiti »feudalno razdoblje s naturalnom privredom«, »renesansu« ili pak »dvorsko-apsolutističko doba«. Svi pojmovi te vrste odnose se na strukturu čitavih društvenih skupina.

Ono što ovdje valja posebno naglasiti jest jednostavna činjenica da se ni u civiliziranim društvima nijedno ljudsko biće ne rada civilizirano, te da individualni proces civiliziranja kojemu ono nužno podliježe ima funkciju društvenog procesa civiliziranja. Odatle je ustrojstvo afekata i svijesti u djece unekoliko srodno s onim u »neciviliziranih« naroda, a isto vrijedi i za sloj odraslih koji je, napretkom civilizacije, bio podvrgnut nekoj bilo blažoj bilo oštrijoj cenzuri, i koji sloj tada dolazi do izražaja samo u snovima. Kako je pak u našem društvu svako ljudsko biće od prvoga trenutka svoga postojanja izloženo utjecajima i modelirajućim zahvatima »civiliziranih« odraslih, ono mora iznova proći proces civiliziranja do standarda što ga je njegovo društvo postiglo u svojoj povijesti, ali nikako i sva pojedina povijesna razdoblja društvenog procesa civilizacije.

gradska naselja feudalizirala; i njihovo središte tvore burgovi i majuri gospode iz staleža ratnika. Pitanje je, međutim, koje su to društvene konstelacije koje omogućuju stvaranje onoga što nazivamo »feudalnim sistemom«; ovdje se pokušava ukazati na neke od tih »mehanizama feudalizacije«. Vidi se, nadalje, kako se s vremenom iz toga krajolika s burgovima, istodobno s nizom slobodnih gradskih naselja obrtnika i trgovaca, izdiže i niz većih i bogatijih feudalnih dvorova; unutar samog staleža ratnika sve se bolje razaznaje neka vrsta gornjega sloja, a njihova su obitavališta pravi centri Minnesanga i trubadurske lirike s jedne i »kurtoaznih« oblika ophođenja i ponašanja na drugoj strani. Ako standard »kurtoaznog« ponašanja stavimo kao polazišnu točku jednoga broja primjera koji mogu pružiti sliku o promjenama psihičkoga habitusa, tada ćemo upravo time pronaći prilaz sociogenezi kurtoaznih oblika ponašanja.

Gledamo, nadalje, kako se postupno izdiže rani oblik onoga što nazivamo *državom*. Ranije se pokazalo da se u razdoblju »apsolutizma« pod geslom »civilité« vrlo osjetno mijenja ponašanje u smjeru standarda koji danas označavamo kao »civilizirano« ponašanje — riječju, dakle, koja potječe od riječi »civilité«; stoga se učinilo potrebnim da se radi razjašnjenja procesa civilizacije zadobije, kao prvo, jasna slika o tomu kako dolazi do stvaranja takova apsolutističkog režima i time do stvaranja apsolutističke države; nije bilo samo promatranje prošlosti ono što je pokazivalo taj put; i niz aktualnih promatranja sugerirao je pretpostavku da struktura »civiliziranog« ponašanja stoji u najužoj vezi s organizacijom zapadnih društava u obliku »država«. Kako — to je drugim riječima bilo pitanje — kako iz onoga, u velikoj mjeri decentraliziranoga društva ranoga srednjeg vijeka, gdje su pravi gospodari zapadnih područja bili mnogi veći ili manji ratnici, nastaju ona, prema unutra manje ili više umirena, prema vani za rat pripremljena društva koja nazivamo »državom«? Koje to društvene konstelacije teže k integraciji sve većih područja pod relativno stabilnom i centraliziranom aparaturom vlasti?

Možda će na prvi pogled izgledati nepotrebnom komplikacijom ako se za svaku povijesnu tvorevinu ispituje njezin nastanak. No budući da je svaka povijesna pojava — pa i ponašanje ljudi te društvene institucije — stvarno jednom »postala«, kako to da su se tada neki oblici mišljenja mogli iskazati kao jednostavni i kao dostatni za objašnjenje istih — oblici, naime, koji sve te pojave nekom vrstom umjetne apstrakcije izdvajaju iz njihova prirodnog, povijesnoga toka, koji im oduzimaju njihov karakter kretanja i procesualnosti, i koji ih nastoje obuhvatiti kao neku statičnu tvorevinu, neovisno o načinu kako su nastali i kako su se mijenjali? Iskustvo samo, a ne neka teorijska predrasuda navodi

nas na to da tražimo sredstva i načine mišljenja koji će našu svijest provesti između Skile »statizma«, koji je sklon sve što se kreće shvaćati kao nešto nepokretno i nepostalo, i Haribde onoga »historijskog relativizma« koji u povijesti vidi samo stalnu mijenu, a da pritom ne nastoji proniknuti u red tih mijena i zakonitosti oblikovanja povijesnih tvorevina. Upravo to se pokušava postići u ovoj knjizi. Sociogenetsko i psihogenetsko istraživanje ide za otkrivanjem zakonitosti povijesnih promjena, njihove mehanike i njihovih konkretnih mehanizama; i čini se da se time može pronaći prilično jednostavan i točan odgovor na cio niz problema što se danas čine složenima ili čak nepristupačnima za promišljanje.

U tom se smislu ovdje i propituje sociogeneza »države«. To je, uzmimo jednu stranu povijesti njezine izgradnje i strukturiranja, problem »monopola na nasilje«. Već je Max Weber, isprva čisto definicijski, ukazao na to da u konstitutivne ustanove društvene organizacije koju nazivamo »državom«, pripada monopol vršenja tjelesnog nasilja. Ovdje se pokušava predočiti nešto od onih konkretnih, povijesnih procesa koji, od vremena kada je vršenje nasilja bilo privilegijom niza slobodno nadmećućih ratnika, postupno teže k jednomu takvom centraliziranju i monopoliziranju vršenja tjelesnog nasilja i njegovih instrumenata. Može se pokazati da se tendencija prema takvom stvaranju monopola u toj davnoj epohi naše povijesti ne može razumjeti ni teže ni lakše negoli, recimo, snažna tendencija prema stvaranjima monopola u našoj vlastitoj epohi; tada nije teško shvatiti da se tim monopoliziranjem tjelesnog nasilja, kao jedne vrste čvorišta za čitavo mnoštvo društvenih međusveza, presudno mijenja i cijela aparaturna oblikovanja individuuma, te načini djelovanja društvenih zahtjeva i zabrana koji modeliraju socijalni habitus pojedinaca i, u prvom redu, vrsta strahova koji igraju neku ulogu u životu pojedinaca.

U sažetku — »Nacrt za teoriju civilizacije« — još jednom se naglašavaju veze između promjena u strukturi društva i promjena u ustrojstvu ponašanja i psihičkog habitusa. Mnogo toga što se ranije u prikazivanju konkretnih društvenih procesa moglo tek naznačiti, bit će ovdje izrečeno. Ovdje se, primjerice, nalazi i kratki nacrt strukture strahova od srama i mučnine kao neka vrst teorijskog facita što se prije toga neposredno pokazao kod razmatranja povijesnoga materijala; tu je i objašnjenje razloga zašto upravo strahovi te vrste imadu značajnu ulogu u napredovanju procesa civilizacije; pritom se donekle rasvjetljuje i stvaranje »superega«, odnos svjesnih i nesvjesnih osjećaja u duševnom životu »civilizirana« čovjeka. Ovdje dobivamo odgovor na problem povijesnih procesa, na pitanje, naime, kako treba shvatiti činjenicu da se svi ti procesi ne sastoje ni od čega drugoga doli od akcija pojedinačnih

ljudi i da u njima, usprkos tomu, nastaju institucije i formacije koje takve, kakve su stvarno postale, nije namjeravao niti planirao nijedan pojedinačni individuum; i najposlije, ovdje se u jednom »pregledu« nalaze ti uvidi u prošlost, sažeti i izneseni skupa s iskustvima sadašnjice.

Ovaj rad, dakle, postavlja i razlaže opsežan problem, ali ne želi pobuditi dojam da će taj problem doista i riješiti. On utire put jednom tipu pristupa kojem se dosad poklanjalo razmjerno malo pažnje i poduzima prve napore kako bi se taj problem osvijetlio. Ostali tek trebaju uslijediti.

Mnoga pitanja i aspekte koji su se pojavili u toku istraživanja nisam dalje svjesno pratio. Nije mi bilo toliko stalo do toga da izgradim jednu opću teoriju civilizacije u zraku i da tek potom ispitam slaže li se ona s iskustvom; najvažnijim zadatkom učinilo mi se to da se barem za jedno ograničeno područje povratu izgubljeno gledanje na proces, na specifičnu promjenu čovjekova ponašanja, zatim da se pronade stano- vito objašnjenje uzroka istoga i da se na kraju sažmu svi teorijski rezultati do kojih se na tom putu došlo. Ako je ovom radu uspjelo stvoriti donekle sigurniji temelj za razmišljanje i nastavak rada u tom smjeru, postignuto je sve što je trebalo postići.

Bit će potreban rad mnogih ljudi i suradnja različitih grana zna- nosti koje su danas često razdvojene umjetnim preprekama, da bi se pitanja koja su se pojavljivala u toku istraživanja, postupno razrješava- la. Ona se ništa manje ne odnose na psihologiju, filologiju, etnologiju ili antropologiju nego na sociologiju ili različite specijalne grane istraživa- nja povijesti.

Samo postavljanje pitanja, međutim, proizlazi manje iz znanstve- ne tradicije u užem smislu riječi, a više iz iskustava pod dojmom kojih svi mi živimo, iskustava o krizi i preoblikovanju dosadašnje zapadne civilizacije i jednostavne potrebe da razumijemo što je ta »civilizacija« zapravo. No kod istraživanja se nisam vodio uvjerenjem kako je naš civilizirani način ponašanja najnapredniji, a niti onim da je »civilizacija« najgori životni oblik i da je osuđena na propast. Sve što se danas može vidjeti jest to da se s postupnim civiliziranjem pojavljuje i niz specifičnih civilizacijskih nevolja. Ne može se reći da već sasvim razumijemo zbog čega se zapravo mučimo, ali osjećamo da je s civilizacijom došlo do nekih komplikacija koje manje civilizirani ljudi ne poznaju; mi međutim zna- mo da njih manje civilizirani ljudi ne poznaju; također znamo da te, manje »civilizirane« ljude često muče nevolje i strahovi koji nas više ne muče ili barem ne u toj mjeri. Možda se sve to može sagledati jasnije kada se shvati kako se ti procesi civilizacije zapravo odvijaju. U svakom slučaju bila je to jedna od želja s kojima sam krenuo u pisanje ove

studije. Možda će kasnije, u nekoj drugoj prilici, biti moguće da se s boljim razumijevanjem pride takvim procesima, procesima koji se danas u nama i oko nas ne odvijaju ništa drukčije nego događanja u prirodi i s kojima smo i mi danas konfrontirani kao srednjovjekovni ljudi s prirodnim silama.

Ja sâm sam za vrijeme ovog istraživanja morao naučiti da o čitavom nizu pitanja razmišljam drukčije, tako da ni čitatelja nisam uspio lišiti upoznavanja s nizom neuobičajenih aspekata i izraza. Ponaj- prije razjasnila mi se bit povijesnih procesa, »mekanika razvoja povije- sti«, ako se to smije tako nazvati, kao i njezina povezanost s duševnim procesima. To se primjerice očituje u pojmovima kao što su *sociogeneza i psihogeneza, skup afekata i modeliranje nagona, prisile i samoprisile, prag mučnine, društvena jačina, monopolni mehanizam* i neki drugi. Ali potrebu da se ono novo, ono što je postalo vidljivo, izrazi novim riječima ograničili smo što je više bilo moguće.

Toliko o temi ovog rada.

Za ovo sam istraživanje, kao i za cio niz predradnji, dobio podršku i poticaj s raznih strana. Moja je želja i potreba da na ovom mjestu izričito zahvalim svim ljudima i institucijama koji su mi pomogli.

Nastanak moga habilitacijskog rada, opsežnog istraživanja plem- stva, kraljevstva i dvorskoga društva Francuske, na čemu se ovaj rad zasniva, omogućen je uz potporu Steun-Fonda iz Amsterdama. Toj instituciji, te prof. Frijdi iz Amsterdama i prof. Bougléu iz Pariza du- gujem zahvalnost za veliku susretljivost i zanimanje što su ih pokazali za vrijeme mog rada u Parizu.

Za vrijeme mog rada u Londonu uživao sam veliku podršku Wo- burn-Housea. Toj londonskoj ustanovi, ponajprije pak prof. Ginsbergu iz Londona, prof. H. Loeweu iz Cambridgea i A. Makoweru, M. A., iz Londona, dugujem veliku zahvalnost. Bez njihove pomoći ovaj rad ne bi bio završen. Prof. K. Mannheimu iz Londona zahvaljujem na pomoći i savjetima. Najposlije, svojim prijateljima Gisèle Freund, dr. phil. iz Pariza, M. Braunu, dr. phil., Ph. D., iz Cambridgea, A. Glücksmannu, dr. med., iz Cambridgea, H. Rosenhauptu, dr. phil., iz Chicaga, i R. Bonwitu iz Londona, dugujem zahvalnost za njihovu pomoć i razgovore u kojima se ponešto razjasnilo.

U rujnu 1936.

Norbert Elias